

1.4. Doğu Türkistan'ın dinî yapısı

Doğu Türkistan bugün de birçok dinin yaşandığı bir bölgedir. Bölgede en yaygın dinler İslâmiyet, Lamaizm (Tibet Budizmi), Budizm, Taoizm, Hristiyanlık (Katoliklik, Doğu Ortodoks Kilisesi) ve Şamanizmdir. Uygur, Kazak, Huy (Döngen), Kırgız, Tacik, Özbek, Tatar, Salar, Dong Şiang ve Baoan milliyetlerinden halklar İslâm dinindedir. Dolayısıyla Doğu Türkistan'ın toplumsal yaşamında en etkin din İslâmiyet'tir. Doğu Türkistan'da 23.000 cami, Lamaist tapınağı ve Katolik kilisesi bulunmaktadır. Çin, tarihten beri uyguladığı ikili dinî siyaseti günümüzde de uygulamaktadır. Mao'nun ölümünden sonra dinî siyasette kısmen de olsa yumuşama olmasına rağmen, dinî baskı günümüzde de devam etmektedir.

1.5. Doğu Türkistan'ın bugünkü yönetim sistemi

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, Çin Hükûmeti tarafından 1 Ekim 1955'te eyalet statüsüne son verilip, Doğu Türkistan'ın adı *Xin Jiang Uygur Özerk Bölgesi* olarak belirlendi. Bölgenin başkentinin "Dihua" olan eski adı da "Ürümçi" olarak değiştirildi. "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükûmeti kuruluşundan itibaren Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin özerklik siyasetini uygulamadı. Kendi başına karar alıp Çinlilerin sindirme politikasını uyguladı. Uygur Türkleri siyasî yaşama, hükûmet çalışmalarına, ekonomik kalkınma ve kültürel etkinliklere katılmadı.

Doğu Türkistan'da Turfan, Kumul, Aksu, Kâşgar, Hoten, İli, Çöçek ve Altay adı taşıyan sekiz "yönetim bölgesi" vardır.

İli Kazak Özerk Yönetim Bölgesi, Böritala Moğol Özerk Yönetim Bölgesi, Cimisar Huy Özerk Yönetim Bölgesi, Bayangol Moğol Özerk Yönetim Bölgesi ve Kızılsu Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi olmak üzere beş "özerk alt bölge" bulunmaktadır.

Ürümçi, Karamay ve Şihenze kentleri doğrudan doğruya "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükûmetine bağlı olarak yönetilirler.

Turfan şehri, Kumul şehri, Aksu şehri, Kâşgar şehri, Hoten şehri, Gulca şehri, Çöçek şehri ve Altay şehri kendi isimlerini taşıyan bölge yönetimlerine bağlı olarak yönetilirler. Kuytun şehri, Korla şehri, Böritala şehri, Cimisar şehri, Fukang şehri ve Artuş şehri özerk bölge yönetimlerine bağlı olan şehir merkezleridir.

Doğu Türkistan'da 64 kasaba, 6 özerk ilçe, 802 nahiye ve 42 azınlık özerk nahiyesi bulunmaktadır.

1.6. Doğu Türkistan'ın bugünkü ekonomik ve sosyal durumu

Ekonomi Doğu Türkistan petrol, uranyum, demir, kömür, altın, volfram, tuz, doğal gaz gibi stratejik yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Bütün Çin'de mevcut 148 çeşit madenin 118 çeşidi Doğu Türkistan'dan çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar

5.000 yerde maden ocağı bulunmuş olup bu, Çin'deki toplam maden ocağının % 85'ini teşkil eder.

Yaklaşık 500 bölgeden petrol, 30 bölgeden doğal gaz çıkarılmaktadır. Petrol rezervi 8 milyar ton olarak tespit edilmiş ve her yıl 10 milyon ton petrol Çin'e taşınmaktadır.

Çin'in kömür rezervinin yarısı Doğu Türkistan'dadır. Yıllık altın üretimi de 360 kg. civarındadır. Uranyum, volfram gibi stratejik madenler ile tuz ve renkli kristal taşları Doğu Türkistan'ın başlıca yer altı ürünlerindedir.

150 bin km² tarım arazisine ve bir o kadar ekilebilen toprağa ve 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyük baş hayvan beslenmektedir.

Bu doğal kaynakları bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden sayılması gereken Doğu Türkistan, maalesef şu anda "geri kalmış bir ülke" hüviyetinde olup, halkı kendi topraklarında yoksulluk içinde yaşamaktadır. Bunun başlıca sebebi, bu zenginliklerin talan edilmesine Çin'e taşınması ve ülkede kurulu bütün sanayi tesislerinden sağlanan gelirin Pekin'e aktarılmasıdır. Nitekim, Çin yöneticileri, Çin'in ham madde zenginliklerinin % 85'inin Doğu Türkistan'dan elde edildiğini itiraf etmektedirler. Ülke sanayi kuruluşlarında çalışanların % 90'ını ve petrol tesislerinde çalışanların % 99'unu bölgeye yerleştirilen Çinliler oluşturmaktadır. Bu bakımdan Türkler arasında işsizlik oranı çok yüksektir.

Kısacası, Doğu Türkistan dünyanın en zengin ülkelerinden biri olmasına rağmen, belki en fakir olan ülkedir...

Eğitim Doğu Türkistan bölgesinde 800 anaokulu, 7100 ilkokul, 1900 ortaöğretim okulu, 100 meslekî ortaöğretim okulu, sağır dilsiz ve görme özürlü çocuklar için 20 özel okul, 21 yükseköğretim enstitüsü ve çeşitli branşlarda 100 fakülte vardır. Teknik ve meslek içi eğitim kurslarıyla tatil dönemlerinde eğitim sunan programlar da oldukça yaygındır. Günümüzde 40 üniversite ve 90 lisansüstü uzmanlık okulu vardır. Endüstri, tarım, ormancılık, tıp ve halk sağlığı, finansman, hukuk ve siyasal bilimler, kültüfzık, sanat eğitimi, öğretmen okulları ve okul öncesi eğitim uzmanlığı gibi branşlarda yaygın eğitim verilmektedir. Günümüzde Doğu Türkistan eğitim kurumlarından yararlanan çocuk, ergen, yetişkin, sağır-dilsiz ve görme özürlü kişilerin toplamı dört milyon civarındadır ve sayılan eğitim kurumlarında 180.000 öğretmen çalışmaktadır.

Eğitim alanında da bu eşitsizlik sürmektedir. Uygur ve diğer Türk kökenli halkların çocuklarının üniversite kazanma oranı oldukça düşüktür. Yukarıda bahsettiğimiz okulların çoğunda Han milletinden öğrenciler eğitim görmektedir. Çin Hükûmetinin eskiden beri Uygur Türklerini cahil bırak-yönet siyasetiyle eğitim kalitesini yükseltmeye yönelik hiçbir girişim

yoktur. Kâğıt üzerinde eğitimde eşitlikten bahsedilmesine rağmen Uygurların eğitim hakkı her zaman engellenmiştir. Hanlılar bakımlı ve bilgisayarla donatılmış okullarda eğitim görürken, Uygur Türkleri ilkel okullarda eğitimini sürdürmektedirler.

Eskiden okullarda Çince ağırlıklı eğitim yapılırken, 1998 yılında alınan bir kararla üniversitelerde eğitim Çince ağırlıklı yapılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş bütün okullarda Çince eğitime geçilmesi plânlanmaktadır.

Basın-yayın Doğu Türkistan’da basın-yayın hayatının durumu ile ilgili olarak F. Sema Barutcu Özönder’in “Doğu Türkistan’da Basın–Yayın Hayatı: Milletler Neşriyatı’nın Edebi Neşriyatı Örneğinde” adlı çalışması da bir fikir verebilir. Bu makalede Çin’in en büyük azınlıklar neşriyatı olan Milletler Neşriyatının Uygurca kitap kataloğunu incelemiş ve Kurum’un neşriyatı Merkezî hükûmetin azınlık topluma karşı yürüttüğü siyasetle birebir uygunluk gösterdiği tespit edilmiştir. Yayınevinin 1953-1980 yılları edebî yayın faaliyeti birkaç istisna dışında tamamen parti ideolojisine dönük propaganda eserleridir ve çok az Rusçadan tercüme saymazsak, hemen hepsi Çince den tercümedir.¹

Sağlık Halk, devletin sağlık hizmetlerinden de mahrumdur. Doğu Türkistan’daki Çinli nüfusun %95’i devletin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmasına karşılık, Türklerin yararlanma oranı ancak % 12 civarındadır. Kalanı, % 88’i ücrete tâbidir.

2. Uygur Türkçesi

2.1. Uygur Türkçesinin Genel Türk dili içindeki yeri

Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önem rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurcanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi – yani Uygur devrine ait Türkçe – Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır. Bu gün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları halinde yaşamakta idiler. Bunun tespiti Uygur Türkçesinin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kanunlarını tayin için de ne kadar mühim bir yer tuttuğunu göstermeğe kâfidir.

Türk dili Türk milleti kadar yaşlı bir teşekküldür. En eski Türk dilinin nasıl olduğunu şimdiden katıyetle söyleyememekle beraber, bugün elimizde bir müspet netice olarak şunu

---

¹ F. Sema Barutcu Özönder, “Doğu Türkistan’da Basın–Yayın Hayatı: Milletler Neşriyatı’nın Edebi Neşriyatı Örneğinde”, *Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Millî Mücadele*, (Sempozyum) Ankara 1996, s. 65 vd.

söyleyebiliriz. Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir.²

Uygur Türkçesinin tasnifine gelince, XIX. yüzyılın başlarından son yıllara kadar yirmiden çok tasnif denemesi yapılmıştır. Bunların içinde en önemlileri Radloff'un, Ramstedt'in ve Samoyloviç'in tasnif denemeleridir.

Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un "*Phonetik der nördlichen Turksprachen, Leipzig 1882*" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifi" adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine bakarak, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri: 1. Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalekti, 3. Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor), 4. Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyon, Karagas, Uygur);

II. Batı Diyalektleri: 1. Kırgız diyalektleri (Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş diyalektleri, 3. Başkurt diyalekti, 4. Volvo ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım);

III. Orta Asya Diyalektleri: 1. Tarançi, Kumul, Aksu, Kâşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokant, Zereşan, Buhara, Hive).

IV. Güney diyalektleri: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalektleri, 4. Anadolu diyalektleri, 5. Kırım diyalekti, 6. Osmanlı diyalekti.

Radloff'un bu tasnifi, görüldüğü gibi, sadece dilleri değil, diyalektleri de içine alması bakımından çok ayrıntılı bir tasnif denemesidir.

Radloff'tan sonraki en önemli tasnif denemesi ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt tek heceli sözlerin sonundaki *-ağ* ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi, söz başındaki /t/ sesinin durumu gibi ölçütlere göre Türk lehçelerini şöyle tasnif etmiştir:

I. Çuvaş dili (*tag* > *tu* "dağ")

II. Yakut Dili (*tag* > *ta* "orman")

III. Kuzey Grubu:

1. d- alt grubu (*tag* > *tag*): Uranhay, Soyot; Karagas

2. z- alt grubu: Koybal, Şor; Çolım

---

² R.R. Arat, "Uygur Türkçesi'nin Türk Dili Tarihindeki Yeri", *Makaleler*, Ank. 1987, s. 400.

3. y- alt grubu (*tağ > to: ya da tu:*): Barada; Altay (Altay

(Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV. Doğu Grubu (*d > y, tağ > tağ*): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay)

V. Batı Grubu (*tağ > taw, d > y*): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri (Tatar, Mişer), Başkurt.

VI. Güney Grubu (*tağ > dağ, da:, d > y*): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı.

Ramstedt'in tasnifi, kullandığı ölçütlerin az olmasına rağmen, görüldüğü gibi, oldukça ayrıntılı ve gerçeğe yakındır.

Yine önemli tasniflerden biri olan Samoyloviç'in tasnifidir. O Türk lehçelerini altı gruba ayırmıştır. Tasnifinde Yeni Uygur Türkçesini *tağliq-* grubu (Çağatay, Güney-Doğu)'na dâhil etmiştir. Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *Z (toquz)*, 2. *d > y (adaq > ayaq)*, 3. *bol-*, 4. *-ağ > aw (tağ > taw)*. 5. *-ığ > -ıq (tağlığ > tağlıq)*, 6. *-ğan (qalğan)*. Eski yazı dillerinden Çağataycayı da bu gruba dâhil etmiştir.

Modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerinden yola çıkarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır: Yeni Uygurca ile Özbekçeyi *tağliq* veya Çağatay grubuna dahil etmiştir³.

---

³ *Erdem Dergisi*, Ankara, cilt 5, Ocak 1989.